

ACTUL SCRIS ȘI VALOAREA LUI PROBATORIE ÎN PRACTICA JUDICIARĂ DIN TRANSILVANIA (SEC. XIII-XIV)*

Susana Andea**

Abstract: *Starting from a general analysis of the writing praxis in the medieval kingdom of Hungary and of the use of written documents as judicial evidence, the present study aims a depiction of the similar phenomenon of the medieval institutions situated in nowadays Transylvania. Researching the texts issued within a legal context by the Voivode, authentication places and other local institutions allowed a first conclusion, namely a delay in the use of the written document. The development from the oral to the written mandate was observed in particular, noting that the process was still underway at the middle of the fourteenth century.*

Keywords: Transylvania, writing, judiciary documents, mandate, written act.

Practica scrisului în regatul maghiar, inițiată undeva în secolul al XI-lea, s-a dezvoltat în jurul curții regale, scrisul fiind utilizat o bună bucată de vreme exclusiv de persoane provenind sau aparținând mediului ecleziastic¹. În general s-a acreditat ideea că societatea secolelor XI-XIII din regatul Ungariei nu a atins nivelul de dezvoltare care să transforme în necesitate practicarea scrisului în mod curent. Oralul, tradiția au satisfăcut nevoile curente ale oamenilor. Pe lângă scrieri din domeniul bisericesc, copierea de texte cu conținut religios în secolul al XI-lea, și-au făcut apariția și texte destinate altor scopuri. Aceste consemnări, scrieri nu au avut însă o valoare juridică, au servit doar la susținerea memoriei oamenilor prin informațiile consemnate. Inițiativa curții regale și a regelui de a emite acte, inițial fără a fi întărite de peceți sau fără reguli precise, indica faptul că se descoperise deja rolul actului scris. Secolul al XII-lea a adus unele modificări importante în alcătuirea actului scris, atât în privința formei cât și a stilului, cu toate că nu se poate vorbi de o cancelarie regală organizată decât de la sfârșitul secolului al XII-lea. La sfârșitul secolului al XIII-lea practica scrierii evoluase într-atât încât s-a ajuns în anumite situații să fie socotite excepție prezentarea de martori pentru

* Cercetarea a fost finanțată de CNCS-UEFISCDI în cadrul proiectului de cercetare PN II-ID-PCE-2012-4-0579; titlul proiectului *Între public și privat. Practici ale scrisului în Transilvania (sec. XIII-XVII)*; director de proiect: Susana Andea.

** Cercetător științific I dr., Institutul de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca; e-mail: eandea@yahoo.co.uk

¹ Sigismund Jakó, *Paleografia latină cu referire la Transilvania (sec. XI-XV)*, în *Documente privind istoria României* (infra: *DIR*), C, *Introducere*, vol. I, București, 1956, p. 171-229; Francisc Pall, *Diplomatica latină cu referire la Transilvania (sec. XI-XV)*, în *DIR*, C, *Introducere*, vol. II, București, 1956, p. 228-332.

susținerea cauzei. Pe baza actelor prezentate era dată rapid sentința, fără a mai apela la martori, jurători etc. care lungeau procesul de desfășurare a unei judecăți. Dacă totuși se apela pe lângă probele documentare înfățișate la cercetarea martorilor, era evident că actul prezenta anumite semne de întrebare legate de starea lui de conservare sau nu a fost trecut spre exemplu mersul hotarelor².

Alături de rege încep să emită acte și locurile de adevărire, palatinul³, judele curții⁴, voievodul Transilvaniei, marele vistiernic, banii și alți mari demnitari regali în temeiul autorității primite de la rege. Se apreciază că la sfârșitul secolului al XIII-lea, activitatea lor scripturistică, concentrată în principal pe acte referitoare la procese, era bine constituită, fiind formată din: porunci adresate diferitelor instituții sau persoane, sentințe, amânări de procese etc. Actele emise de marii judecători ai regatului: palatinul, judele curții regale, voievodul Transilvaniei, întărite cu pecetea autentică aveau valoare probatorie unanim acceptată, dar evident inferioară celor emise de rege.

Trebuie remarcat în acest context că, pe lângă autoritatea regală (*regia auctoritas*) în epocă, în lumea catolică a regatului Ungariei s-a bucurat de mare trecere și autoritate biserica catolică. Actele emise de cancelaria papală au influențat în regatul maghiar scrierea împreună cu principiile promovate în materie de drept. Un astfel de principiu susținea că, după moartea martorilor menționați în act, doar actele scrise de *manus publica*⁵ sau care au fost întărite de pecete autentică sunt valabile. Probabil că sub influența acestor idei, documentele emise de cancelaria regală, apoi de alte cancelarii, încep să poarte urma pecetilor, dovadă a recunoașterii importanței acestora, lângă care, pe mai departe, sunt înșirați martorii care, prin prestigiul lor, confereau credibilitatea acceptată de societate.

Inițiativa practicării scrisului a venit dinspre mediul ecleziastic care, în timp, a depășit domeniul specific al religiei și a trecut în sfera laicului. Prin intermediul locurilor de adevărire (*loca credibilia*)⁶, în special al capitlurilor, așezăminte religioase înființate de regulă în jurul episcopilor, practica scrierii s-a extins în societatea medievală mai ales începând din prima jumătate a secolului al XIII-lea. A susținut acest fapt practica depunerilor de jurăminte în fața lor pentru dovedirea nevinovăției. Rezultatul jurământului a fost trecut în registru (ex. Registrul de la Oradea), servind drept dovadă. Ulterior au fost trecute în registrul capitlurilor și au fost întocmite și alte acte. Rolul și valoarea actelor emise de aceste locuri a crescut

² Guoth Kálman, *Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon*, Budapest, 1936, p. 60-61.

³ Szentpétery Imre, *Magyar oklevéltan*, Budapest, 1930, p. 141-142, 225; Nyers Lajos, *A nádor birói és oklevéladó működése a XIV. században (1307-1386)*, Kecskemet, 1934.

⁴ Szentpétery Imre, *op.cit.*, p. 142-143, 225-226; Bertényi Iván, *Az ország birói intézményi története a XIV. században*, I-II, Budapest, 1976.

⁵ Guoth Kálman, *op.cit.*, p. 26-27.

⁶ Szentpétery Imre, *op. cit.*, p. 121-137, 213-224; Francisc Pall, *Diplomatica latină cu referire la Transilvania (sec. XI-XV)*, în *DIR, C, Introducere*, vol. II, București, 1956, p. 228-332.

după anul 1231. Credibilitatea lor a fost acceptată atât de forurile ecleziastice, cât și de cele laice.

La sfârșitul secolului al XIII-lea (1298)⁷, prin „constituția” întocmită de clerul, baronii și nobilii prezenți la încoronarea regelui Andrei al III-lea, sunt incluse, printre multe alte prevederi, și articole care reglementează utilizarea actelor în procedurile judiciare. La judecată, toate actele trebuie depuse în fața celor doisprezece nobili, la sediul vicecomitelui, spre a fi cercetate (*ad iudicanda*) în pricini criminale; pârâșul să poată amâna înfățișarea actelor sale doar de trei ori. În partea finală sunt reglementate plata serviciilor, respectiv întocmirea actelor solicitate locurilor de adeverire, cancelariei regale. Rezultă de aici o mare diversitate de acte: de danie, scrisoare deschisă, închisă, scrisoare privilegială, scrisoare privilegială de întărire, scrisoare de iertare, citație, de cercetare, de redobândire a proprietății, de poruncă etc.

Același act prevede pedeapsa pentru înfățișarea de acte falsificate (*exhibitionis falsarum litterarum*) cu pierderea moșiei, ilustrativ pentru nivelul atins în practicarea și utilizarea scrisului. Trebuie, de asemenea, remarcat faptul că tot atât de timpuriu au apărut și suspiciunile referitoare la posibila falsificare de acte de către persoanele practicante ale scrierii care, de regulă, se aflau în locurile de adeverire. Ca urmare, s-au luat și măsurile ce se considerau necesare pentru controlul activității scripturistice, interzicerea de a emite acte în interes propriu, controlul riguros al actului în întregimea lui sub aspect exterior, în conținut ca și a pecetii aplicate etc. Plecând de la aceleași necesități, de a avea un control asupra actelor emise, se introduce practica trecerii în registrul propriu a actelor date. De asemenea, locurile de adeverire își asumă treptat și calitatea de păstrător pentru actele diverselor persoane, emise de locul de adeverire sau de alți emitenți. În împrejurări bine stabilite, la porunca regelui și cererea depunătorului, se efectuează transcrieri sau copii după actul aflat în păstrare sau copiat în registrul propriu care se autentifică, după caz, cu pecetea proprie.

Secolul al XIV-lea a dezvoltat conceptul de pecete autentică care asigura valoarea sau credibilitatea actului, dar făcea în același timp și diferențierea între deținătorii de sigilii. Măsurile luate de regele Ungariei, Ludovic I, în anul 1351, de a cere tuturor locurilor de adeverire trimiterea la Buda a pecetilor utilizate spre a fi examinate, proces aflat încă în derulare și în anul 1353, a avut în consecință restrângerea dreptului de folosire și de deținere a pecetilor autentice și, ca urmare, desființarea multor locuri de adeverire a căror activitate scripturistică nu a fost găsită mulțumitoare. Capitlurile mari, între care și cel din Oradea⁸, care și-au

⁷ E. Hurmuzaki *Documente privitoare la istoria românilor*, ed. N. Densușianu, I/2, p. 532-540; *DIR, C*, XIII/2, București, 1952, nr. 496.

⁸ Bunyitai Vince, *A váradi káptalan legrégibb statumai*, Oradea, 1886; *Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania* (infra: *DRH, C*), vol. XIV, București, 2002, nr. 367, p. 692-693, p. 723-725.

continuat activitatea, și-au creat propriile statute în care au reglementat, pe lângă viața internă, și aspecte referitoare la utilizarea, păstrarea pecetilor, la taxele percepute pentru acte.

Valoarea veșnică a unui document era conferită, printre altele, de emitentul său, regele, ca și de pecetea regală. Pe la mijlocul secolului al XIII-lea apar și emitenții laici, dar actele acestora sunt lipsite de valoare juridică, sunt emise ocazional, fiind generate de anumite situații de conjunctură. Nu același lucru se poate spune de instituțiile ecleziastice, de oamenii bisericii în general, care descoperă primii valoarea actului scris în dovedirea și menținerea unor drepturi. În speță, în secolul al XIII-lea, tot mai mulți stăpâni de pământ sunt interesați de siguranța stăpânirii pământului și de posibilitatea de a dovedi legăturile temeinice cu acesta. Cea mai bună relație om-pământ era asigurată de actul scris. Ca urmare, încep să crească interesul și respectul față de el. Acest aspect poate fi ușor sesizat la o analiză a principalelor acte emise în principal de cancelaria regală. Toate sau aproape toate actele într-o formă sau alta se preocupă de pământ. Cele mai numeroase documente sunt daniile de moșii, scrierea lor constituind fundamentul evoluției scrierii în societate. Tot în jurul pământului s-au situat și alte demersuri de natură juridică: hotărnicirea, introducerea în stăpânire, împotrivirea la introducere, cercetarea stăpânirii, evaluarea posesiei etc. a căror rezolvare presupunea prezența la fața locului, deci în afara curții regale. Inițial, aceste probleme își găseau rezolvarea prin intermediul pristavului, un trimis al regelui, susținător oral al celor desfășurate în prezența sa. Registrul de la Oradea⁹, cea mai importantă sursă documentară pentru începutul secolului al XIII-lea (1208-1235), surprinde activitatea acestui personaj, laic în mod preponderant, dar uneori și vreun preot din sânul bisericii, în ipostaza omului desemnat de judecător (rege, regină, palatin, comite, episcop etc.) ca însoțitor al celui desemnat să susțină proba fierului roșu la Oradea și care, apoi, relatează, spune despre cele petrecute. Registrul de la Oradea surprinde în mai multe împrejurări acuzația de pristav fals¹⁰ adusă celui desemnat, credibilitatea acestui personaj începând să fie pusă sub semnul întrebării atunci când, spre exemplu, se apelează pentru susținerea celor spuse la prezentarea de acte¹¹. O practică nouă bazată pe scris își face simțită prezența în acest Registru, când părțile cer ca sentința dată să fie înscrisă în registrul capitlului¹², dovadă a creșterii încrederii oamenilor în actul scris în defavoarea susținerii prin martori. Treptat, în măsura în care scrierea câștigă teren și credibilitate, pristavul, acuzat de părtinire, de mărturie falsă etc., este tot mai frecvent înlocuit de actul scris, emis de locurile de adevărire, în special de către capitluri. Prevederile legale din anul

⁹ J. Karácsonyi, S. Borovszky, *Regestrum Varadinense examinum ferri candentis*, Budapest, 1903; *DIR, C. Transilvania*, veacul XI, XII și XIII, vol. I, București, 1951, p. 37-147.

¹⁰ *DIR, C. Transilvania*, veac XI, XII și XIII, nr. 67, p. 54, nr. 51; p. 65, nr. 97.

¹¹ *DIR, C. Transilvania*, veac XI, XII și XIII, nr. 67, p. 48, nr. 27; p. 135, nr. 357.

¹² *DIR, C. Transilvania*, veac XI, XII și XIII, nr. 67, p. 122, nr. 311; p. 135, nr. 357; p. 137, nr. 362; p. 143, nr. 377.

1231¹³ au adus modificări în activitatea pristavilor și a locurilor de adeverire. Potrivit acestora, chemările în judecată urmau să fie efectuate pe mai departe de pristav, dar în prezența unui om de mărturie al unui loc de adeverire. Aplicarea în practică a acestor decizii a întârziat însă mult timp, nefiind respectată nici chiar de către instituțiile centrale.

Treptat însă își face loc o altă formulă, care substituie pristavul din rolul avut în diferite faze procesuale. Actele menționează la sfârșitul secolului al XIII-lea, omul regelui (*homo regius*), omul palatinului (*homo palatinalis*), omul voievodului (*homo voievodalis*) etc. care, alături de omul de mărturie al unui loc de adeverire, participă la introduceri în stăpânire, la hotărniciri de moșii, controlându-se sau supraveghindu-se reciproc etc. Ei sunt cei care au preluat atribuțiile pristavului din secolele anterioare, dar care nu mai desfășoară activitățile pristavului prin susținere orală asupra celor desfășurate. Capitlul sau conventul relatează în scris, cu exactitate, despre cum s-au petrecut lucrurile, în prezența obligatorie a celor doi. De altfel, aceste instituții, prin multitudinea actelor de acest tip emise la porunca regelui, palatinului, voievodului, vicevoievodului, comitelui etc., au fost cele mai importante centre scripturistice pe parcursul evului mediu.

Practica scrisului a cuprins și alte paliere ale societății. A trecut de la instituțiile centrale ale regatului, de la forurile ecleziastice la nivelul comitatelor¹⁴ și orașelor. Aici, la începutul secolului al XIII-lea apar actele emise de către comiții de comitate. Judecățile desfășurate de aceștia în temeiul mandatului regal erau finalizate prin acte scrise, întărite cu pecetea considerată autentică a comitelui sau comitelui curial. Nu toate actele au fost emise de comiți din porunca regală. Uneori dau ei înșiși porunci, dispoziții, primesc dări de seamă asupra unor situații etc. Activitatea scripturistică a comiților curiali a început să constituie în regatul maghiar o concurență pentru locurile de adeverire. În scris se dau rapoarte regelui despre desfășurarea hotărnicirilor poruncite, despre introduceri în stăpânire etc., cu alte cuvinte, aceștia desfășurau o activitate similară locurilor de adeverire. Actele emise de comitele de comitat nu aveau valoare veșnică, puterea lor probatorie fiind inferioară actelor emise spre exemplu de rege. Prezența lor în activitatea scripturistică a regatului este invers proporțională cu decăderea rolului pristavilor. Scriitorii actelor de la nivelul comitatelor, erau pentru secolul al XIII-lea tot clerici la fel ca și în cazul locurilor de adeverire¹⁵.

Sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul celui următor, odată cu constituirea comitatului nobiliar, au adus modificări și în activitatea scripturistică a comitatului. Alături de comite, prezent tot mai rar la activitățile din comitat, actele înregistrează prezența vicecomitelui și a celor patru juzi ai nobililor din comitatele regatului.

¹³ Guoth Kálmán, *Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon*, Budapest, 1936, p. 47-52.

¹⁴ Istványi Géza, *A megyei irásbeliség első korszaka*, „Századok”, 1937, p. 517-552.

¹⁵ Istványi Géza, *op.cit.*, p. 47.

Activitatea scripturistică desfășurată acum a fost similară cu cea din locurile de adevărire. A crescut simțitor numărul actelor emise de comitat, dar acestea s-au referit la pricini minore, fără valoare mare. De altfel, de la mijlocul secolului al XIV-lea comitatul nu mai poate judeca în pricini care depășesc valoarea de 100 florini, nu mai are dreptul de a judeca în pricini de moșii iar actele emise nu au valoare probatorie veșnică, chiar dacă a fost aplicată pe ele pecetea. Se apreciază că pe la mijlocul secolului al XIV-lea¹⁶ practica emiterii de acte la nivelul comitatelor era bine fixată, că ea ilustrează nivelul de extindere a scrierii în societate și a credibilității acordate actului scris în defavoarea oralității.

Pe baza actelor cunoscute, se poate constata că, pentru spațiul actual al Transilvaniei, în secolul al XII-lea putem să vorbim de două instituții emitente de acte: regalitatea maghiară și cancelaria papală, ambele interesate de acest spațiu. În esență, potrivit actelor păstrate, regele încredințează veșniciei prin scris daniile și numeroasele privilegii acordate în mare proporție bisericilor și instituțiilor eclesiastice, primele care au și sesizat valoarea actului scris. Nici prima jumătate a secolului al XIII-lea nu aduce răsturnări spectaculoase pentru acest spațiu. Actele emise de rege sau, mai bine zis, în numele regelui, numeric sunt concurate de cele date de cancelaria papală, interesată de aproape de buna organizare și înzestrare materială a bisericii catolice. Se poate totuși sesiza o noutate în privința beneficiarilor daniilor regale, unde crește numărul celor destinate laicilor, grupurilor. Așa, spre ex., actul din 1222¹⁷, prin care regele Andrei al II-lea acorda cunoscutul privilegiu cavalerilor teutoni, actul din anul 1224¹⁸ referitor la sași sau actul din anul 1247¹⁹, prin care regele Bela al IV-lea dăruia cavalerilor ioaniți Țara Severinului împreună cu cnezatele lui Ioan și Farcaș, jumătate din veniturile din țara lui Litovoi și țara lui Seneslau. Evident că acestea nu au fost singurele acte de acest gen, șirul este mai lung, iar noi nu ne propunem acum o inventariere a lor. Începând de la mijlocul secolului al XIII-lea, actele regelui cu referire la Transilvania sunt mult mai diverse ca gen, au și alți destinatari și alte subiecte ca peste tot în regat, permițând constatarea că s-a lărgit și extins practicarea scrisului asociată obligatoriu cu cititul actului scris și, desigur, cu creșterea respectului și a încrederii în acesta.

Ca peste tot, principalii emitenți de acte au fost și în acest teritoriu locurile de adevărire. Clericii educați în diverse universități din Europa, în Franța în special, și apoi în școlile capitulare, au fost principalii promotori ai scrisului. Ei au fost cei care au început să aplice practica scrierii în favoarea societății laice după modele

¹⁶ Gábor Gyula, *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt*, Budapest, 1908.

¹⁷ Fr. Zimmermann, C. Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (infra: *Ub.*), vol. I, Sibiu, 1892, p. 18-20; *DIR, C. Transilvania*, veac XI, XII și XIII, nr. 130; cf. Szentpétery suspectat de fals.

¹⁸ *Ub.*, I, p. 32-35; *DIR, C. Transilvania*, veac XI, XII și XIII, nr. 158.

¹⁹ A.Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, vol. I, Roma, 1859, p. 208-211; *DIR, C. Transilvania*, veac XI, XII și XIII, nr. 285.

învățate în școli. Este bine cunoscută activitatea capitlului din Oradea²⁰, datorită păstrării Registrului cu judecăți (1208-1235) dar și a altor acte emise în secolul al XIII-lea, când este în deplinătatea funcționalității sale, după cum a activat și în secolele următoare având cea mai mare producție de acte. Capitlul din Alba Iulia²¹ sau capitlul bisericii Transilvaniei, constituit pe lângă biserica episcopală, este prezent prin actele încheiate în fața lui, fiind de acum încolo multă vreme principalul loc de adevărire pentru zonă. O oarecare concurență în timp i-a fost făcută de activitatea scripturistică a conventului din Cluj Mănăștur²², cu precădere în secolul al XIV-lea. Pentru spațiul actual al Transilvaniei sunt relevante și actele emise de capitlul din Lelez²³, pentru zona de nord, de capitlul din Arad²⁴ și de capitlul din Cenad pentru zona de vest, dar acestea s-au situat pe un palier inferior din perspectiva producției scripturistice.

Actele emise de locurile de adevărire, întărite cu pecetea autentică, au fost acceptate întotdeauna de instanțele de judecată bisericești sau laice. Inițial nu au funcționat restricții referitoare la aria geografică asupra căreia au competență să emită acte locurile de adevărire. Ulterior, în secolul al XIV-lea, intră în uz ca fiecare să emită acte pentru zonele din apropiere, fără să se facă însă o arondare a comitatelor. Uneori se suprapun teritorial, ex. capitlul de Alba Iulia cu conventul din Cluj Mănăștur, capitlul din Arad cu cel din Cenad sau capitlul din Oradea cu cel din Lelez. Aceste instituții au emis, în mod curent, acte la porunci venite din partea regelui, palatinului, voievodului, vicevoievodului etc. sau în temeiul unor cereri înaintate de diverse persoane. Ca urmare, scrierea lor de răspuns include în cuprinsul ei și porunca primită împreună cu opinia sau constatările lor. Uneori emit acte care includ în transumpt documentele altor emitenți, propriile acte fiind întărite cu pecetea autentică pentru a le conferi valoare. În mod curent au dat scrisori de împuternicire (*littere procuratorie*), de zălogire (*littere impignoratie*), de cercetare (*littere inquisitorie*), de punere în stăpânire (*littere introductorie*), de hotărnicire (*littere metales*), de îndatorire (*littere obligatorie*), de opreliște (*littere prohibitorie*), de dare de seamă (*littere relatorie*), de mărturie (*littere testimoniales*), de descărcare (*littere expeditorie*), de răspuns (*littere rescriptionales*²⁵) etc. În

²⁰ Varga Árpád, *A váradi káptalan hiteleshelyi működése*, „Művelődéstörténeti tanulmányok”, București, 1980, p. 20-35.

²¹ Vékov Károly, *Locul de adevărire de la Alba Iulia (secolele XIII-XVI)*, Cluj-Napoca, 2003; *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222-1599*, regeste și adnotări întocmite de Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke, Cluj-Napoca, 2003-2005; Vékov Károly, *Despre evidența documentelor în cadrul locului de adevărire din Alba Iulia*, în *Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*, Susana Andea, Ioan Aurel Pop (coord.), Cluj-Napoca, 2009, p. 103-114.

²² Jakó Zsigmond, *A kolosmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289-1556)*, I-II, Budapest, 1990.

²³ Kumorovitz Bernát Lajos, *A leleszi convent oklevéladó működése 1569-ig*, „Turul” 42 (1928), p. 1-39.

²⁴ Juhász Kálmán, *Az aradi káptalan (1135-1552)*, „Századok”, 1989; Gálfi Emőke, *Az aradi káptalan jegyzőkönyv-töredéke (1504-1508)*, Cluj-Napoca, 2011.

²⁵ DRH, C, XIV, nr. 241.

situații speciale au dat și scrisori privilegiale, adică scrisori emenate în formă solemnă, întărite cu pecetea atârnată a locului de adevărire.

Până la mijlocul secolului al XIV-lea au mai activat și alte locuri de adevărire ex. conventul din Dealul Orăzii, conventul din Sâniob, precum și o serie de „capitluri” ale decanatelor săsești, pe pământul dăruit sașilor, dar acestea și-au încetat activitatea prin 1353. Aceluiași mediu ecclesiastic aparțin actele date de episcopi, vicari episcopali, arhidiaconi, parohi etc., relevante în anumite cauze procesuale.

Mijlocul de secol XIII a adus și primele acte emise de voievozii Transilvaniei. Avem astfel, la 1248²⁶, actul lui Laurențiu, voievod al Transilvaniei și comite de Valcău, iar după actele emise de Ștefan, ducele Transilvaniei la 1257-1265²⁷, reapar în anii 1271²⁸, 1274, 1276 actele magistrului Matei, voievod al Transilvaniei și comite de Solnoc, dar și acte date de vicevoievod²⁹ la 1282. Începând din secolul al XIV-lea, așa cum era de așteptat, a crescut producția scripturistică voievodală, dar aceasta, în lumina actelor cunoscute azi, se situează numeric sub cele date de locurile de adevărire. Marea majoritate a actelor emise de voievod sunt legate de judecăți și au fost scrise cu prilejul adunărilor generale (*congregatio generalis*) de la Turda, după care, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, pe următorul loc se situează Deva ca loc de emitere. Din multitudinea actelor emise de voievod remarcăm actele de dăruire, este adevărat că nu foarte numeroase³⁰, scrisorile privilegiale cu pecete autentică și atârnată³¹, scrisori de poruncă, poruncă scrisă (*littere preceptorie*)³², de judecată, de globire (*littere iudiciales*)³³, scrisori de întâmpinare³⁴, de amânare³⁵, de hotărnicire³⁶, de cercetare³⁷, de hotărnicire, de trecere, dare în stăpânire (*littere statutorie*)³⁸, de îndatorire (*littere obligatorie*)³⁹, de ridicare de semne de hotar, de prețuire⁴⁰, scrisoare memorială (*littere memoriales*)⁴¹, de împuternicire (*littere procuratorie*)⁴² etc.

Mult mai productiv în scrierea actelor s-a dovedit a fi vicevoievodul Transilvaniei, care în unii ani emite dublul actelor voievodului. Și în cazul său marea

²⁶ DIR, C, veac XI, XII și XIII, nr. 289.

²⁷ DIR, C, XIII/2, nr. 22, 68.

²⁸ DIR, C, XIII/2, nr. 136, 177, 198.

²⁹ DIR, C, XIII/2, nr. 266; Jakó, *Erdélyi okmánytár*, I, (1023-1300), Budapest, 1997, nr. 395.

³⁰ DRH, C, XV, nr. 170.

³¹ DIR, C, XIV/1, nr. 21, 40; DRH, C, XV, nr. 199, 432.

³² DRH, C, XII, București, 1985, nr. 412.

³³ DRH, C, XIV, nr. 118.

³⁴ DRH, C, XIV, nr. 122; DRH, C, XV, București, 2006, nr. 357.

³⁵ DRH, C, XIV, nr. 118; DRH, C, XV, nr. 430.

³⁶ DRH, C, XV, nr. 437.

³⁷ DRH, C, XI, București, 1981, nr. 25.

³⁸ DRH, C, XII, nr. 395.

³⁹ DRH, C, XIV, nr. 80.

⁴⁰ DRH, C, XIV, 127, 130.

⁴¹ DRH, C, XI, nr. 47.

⁴² DRH, C, XIV, nr. 365.

majoritate a scrierilor sunt legate de procese, de scaunele de judecată (*sedes iudiciaria, tribunal iudicarium*,) ținute de regulă la Sântimbru. O sumară trecere în revistă a actelor emise de vicevoievod arată o mare diversitate, asemănătoare locurilor de adevărire, dar și celor date de voievod. Avem astfel: scrisori de chemare în judecată (*littere citatorie*)⁴³, de amânare (*littere prorogatorie*)⁴⁴, de jurământ (*littere juramentales*)⁴⁵, de cercetare (*littere inquisitorie, inquisitionales*)⁴⁶, de întâmpinare (*littere protestatorie*)⁴⁷, de înaintare a pricinii (*littere obmissionales*)⁴⁸, de hotărnicire (*littere metales*)⁴⁹, de trecere în stăpânire (*littere statutorie*)⁵⁰, de punere în stăpânire (*littere introductorie*)⁵¹ etc. Luându-se în considerare puținele informații despre activitatea unor notari, protonotari, scriitori, se apreciază că pentru secolul al XIV-lea nu s-ar putea vorbi de o cancelarie a voievodului sau vicevoievodului⁵².

O evaluare a activității scripturistice la nivelul comitatelor de pe teritoriul actual al Transilvaniei indică un anume decalaj față de restul comitatelor din regat atât în ce privește cronologia primelor acte cunoscute, cât și cantitativ. Comitatul Satu Mare⁵³, prin actele sale din 1299, 1317, 1320, 1321 și altele emise de comite, de juzii nobililor se situează pe primul loc. Comitele de Bihor emite acte la 1302⁵⁴, juzii nobililor din comitatul Cluj la 1314⁵⁵, cei din comitatul Carașului la 1319⁵⁶, cei patru juzi din comitatul Solnoc la 1324⁵⁷, comitele și cei doi juzi ai nobililor din comitatul Târnava la 1331⁵⁸, la fel cei din comitatul Dăbâca la 1332⁵⁹, din comitatul Hunedoarei la 1333⁶⁰. Rezultă din cele de mai sus că scrierea actelor la nivelul celor șapte comitate din voievodat, desigur la nivelul actual al informației și neluând în considerare faptul că aceste acte, neavând valoare veșnică, nu s-a prezentat interes pentru păstrarea lor, își are începuturile în primele decenii ale secolului al XIV-lea. În general, comitatele au emis scrisori de chemare în judecată

⁴³ DRH, C, XII, nr. 158, 184.

⁴⁴ DRH, C, XII, nr. 59, 203, 224.

⁴⁵ DRH, C, XII, nr. 191, 262.

⁴⁶ DRH, C, XII, nr. 342, 386.

⁴⁷ DRH, C, XII, nr. 440; DRH, C, XIV, nr. 50.

⁴⁸ DRH, C, XII, nr. 255.

⁴⁹ DRH, C, XII, nr. 358.

⁵⁰ DRH, C, XII, nr. 359.

⁵¹ DRH, C, XIV, nr. 168.

⁵² Janits Iván, *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*, Budapest, 1940, p. 58-75; Francisc Pall, *Diplomatica latină cu referire la Transilvania (sec.XI-XV)*, în *DIR, Introducere*, vol. II, București, 1956, p. 243-245.

⁵³ *DIR*, C, XIII/2, nr. 518; *DIR*, C, XIV/1, București, 1953, nr. 265; 426, 444; *DIR*, C, XIV/2, București, 1953, nr. 47, 266.

⁵⁴ *DIR*, C, XIV/1, nr. 22.

⁵⁵ *DIR*, C, XIV/1, nr. 206.

⁵⁶ *DIR*, C, XIV/1, nr. 347, 368.

⁵⁷ *DIR*, C, XIV/2, nr. 232.

⁵⁸ *DIR*, C, XIV/3, București, 1954, nr. 51.

⁵⁹ *DIR*, C, XIV/3, nr. 126.

⁶⁰ *DIR*, C, XIV/3, nr. 153.

(*littere citatorie*)⁶¹, de amânare (*littere prorogatorie*)⁶², de cercetare (*littere inquisitorie*)⁶³, memoriale (*littere memoriales*)⁶⁴, de dare de seamă (*littere relatorie*)⁶⁵, de întâmpinare (*littere protestatorie*)⁶⁶, de opreliște (*littere prohibitionales*)⁶⁷ etc., confirmate și întărite de pecetile emitenților: comite, vicecomite, juzii nobililor, fără ca acestea să aibă valoarea de pecete autentică și neexistând o pecete a comitatului până în secolul al XVI-lea⁶⁸.

Pe teritoriul dăruit în anul 1224 comunității sașilor au fost emise, de asemenea, o serie de acte. Cel mai vechi act pare a fi cel dat de judele și jurații din Rodna, la 1268⁶⁹, referitor la o învoială și cumpărare în care sunt menționate și minele de argint. Actul, întărit cu pecetea obștii cetățenilor, este important și prin faptul că pentru Transilvania este prima mențiune a unei peceti orășenești, așa cum orașul Esztergom are o astfel de mențiune din anul 1255. Următorul act emis de juzii, jurații și toată obștea orașului Sibiu în anul 1292⁷⁰ este și el întărit cu pecetea provinciei Sibiu, urmat apoi de alte acte din 1302, întărite cu pecetea atârnată⁷¹. Judele și jurații din Sebeș⁷² emit acte la 1301, ca și alte comunități și așezări săsești. În exclusivitate aceste documente, care cresc numeric după anul 1322, se referă la comunitatea sașilor. Ele cuprind decizii luate în judecățile ținute pentru membrii comunității, fac apel la judecata regală⁷³, întăresc anumite înțelegeri⁷⁴, transcriu și confirmă, sub pecetea obștii (aplicată sau atârnată), a provinciei, a scaunului, a orașului, acte⁷⁵ sub formă de scrisoare deschisă, de privilegiu etc., fără a avea diversitatea celor emise în comitate. Pentru rezolvarea anumitor probleme în secolul al XIV-lea, după 1353, se apelează la capitlul din Alba Iulia. De asemenea, din anul 1351 avem și primul act notarial⁷⁶, remarcându-se de asemenea producția scripturistică la nivelul așezărilor urbane: Sibiu, Cluj, Brașov, Mediaș, Sighișoara etc.

În privința actelor emise de comunitățile de secui, acestea sunt târzii. Pentru secolul al XIV-lea avem acte date de magistrul Toma, comitele secuilor, la 1319⁷⁷,

⁶¹ DRH, C, X, București, 1977, nr. 314.

⁶² DRH, C, XIV, nr. 85.

⁶³ DRH, C, X, nr. 52; DRH, C, XIV, nr. 419.

⁶⁴ DRH, C, XIV, nr. 31.

⁶⁵ DRH, C, XV, nr. 76.

⁶⁶ DRH, C, XV, nr. 282.

⁶⁷ DRH, C, XV, nr. 288.

⁶⁸ Sigismund Jakó, *Sigilografia cu referire la Transilvania (până la sfârșitul secolului al XV-lea)*, în DIR, *Introducere*, II, p. 608-609.

⁶⁹ Ub., I, p. 199-100; DIR, C, XIII/2, nr. 104.

⁷⁰ Ub., I, p. 192; DIR, C, XIII/2, nr. 432.

⁷¹ Ub., I, p. 225; DIR, C, XIV/1, nr. 26.

⁷² Ub., I, p. 219; DIR, C, XIV/1, nr. 8.

⁷³ Ub., II, Sibiu, 1897, p. 432; DRH, C, XIV, nr. 349.

⁷⁴ Ub., I, p. 522-523; DIR, C, XIV/4, nr. 80.

⁷⁵ Ub., I, p. 318-319; Ub., II, p. 1-2; DIR, C, XIV/1, nr. 240; XIV, C, XIV/4, București, 1954, nr. 108.

⁷⁶ Ub., II, p. 81-83; DRH, C, X, nr. 71.

⁷⁷ DIR, C, XIV/1, nr. 380.

la Bistrița în 1334⁷⁸, 1336⁷⁹ etc. În general, se poate constata că lipsesc documente date de comunitatea acestora, cele existente sunt ale unui comite care, în paralel, este și comite de Bistrița, al districtului Brașov. În aceste împrejurări este greu de vorbit despre practicarea scrierii și despre recunoașterea actului scris ca dovadă în procese.

Se poate constata, din evaluarea producției scripturistice de la nivelul spațiului actual al Transilvaniei că doar din a doua jumătate a secolului al XIII-lea putem vorbi de un început timid al practicii scrisului la nivelul cel mai înalt al autorităților locale. Actele cancelariei regale sunt primele care menționează actul scris ca dovadă a susținerii unor drepturi, revendicări pentru această zonă. Susținerea adevărului, a spuselor în practica judiciară din Transilvania a trecut de la depunerea de jurămintă, susținerea cu mărturie umană (*iuramentum*)⁸⁰, la utilizarea probei materiale, a actului scris. Acest proces a fost unul de durată, toate variantele de adevărire au coexistat pe tot parcursul secolului al XIV-lea⁸¹, ele completându-se reciproc, spre finalul secolului al XIV-lea sesizându-se o înclinare a balanței în favoarea susținerii cu documente⁸². Practic, pentru perioada avută în vedere putem vorbi de procese susținute exclusiv prin mărturia oamenilor, de procese în care părțile apelează pe lângă mărturia umană la acte scrise, și, în sfârșit, de cauze în care dovedirea se face exclusiv pe bază de acte (*instrumenta*)⁸³. Rezultă din cele de mai sus interesul societății ardeleni pentru dobândirea de acte cu valoare probatorie⁸⁴, de păstrare a acestora ca o garanție a drepturilor, iar pe de altă parte și preocuparea unor persoane de a eluda prevederile din ele prin falsificări de documente.

Această evoluție care în final a dus în practica judiciară la înlocuirea oralității⁸⁵ cu susținerea prin probe scrise, a pus în discuția epocii valabilitatea actelor emise de autoritățile laice sau ecleziastice, valoarea lor probatorie,⁸⁶ autenticitatea etc. Astfel s-a făcut diferențiere între actul original⁸⁷, și copie (autenticată, simplă); între emitenți: rege, regină (cu valoare supremă)⁸⁸, voievod și vicevoievod⁸⁹, locuri de adevărire etc. nefiind incluse în categorie actelor cu

⁷⁸ DIR, C, XIV/3, nr. 170.

⁷⁹ DIR, C, XIV/3, nr. 301.

⁸⁰ DRH, C, nr. 116 (*sacramentum prestare debuissent*); 118.

⁸¹ DRH, C, XIII, nr. 149.

⁸² DIR, C, XIII/2, nr. 349; DRH, C, XI, nr. 47, 48.

⁸³ DRH, C, XIV, nr. 110, 113.

⁸⁴ DRH, C, XIV, nr. 129.

⁸⁵ DRH, C, XI, nr. 482; DRH, C, XIII, nr. 92.

⁸⁶ Hajnik Imre, *Okirati bizonyítás a középkori magyar per jogban*, „Ertékezesek a társadalmi tudományok köréből”, VIII(1886), nr. 5, p. 10-23; Hajnik Imre, *A Magyar bírósági szervezet és perjog az Arpád és a vegyes-házi királyok alatt*, Budapest, 1899, p. 341-377; Guoth Kálmán, *Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon*, Budapest, 1936, p. 52-69.

⁸⁷ DIR, C, XIII/2, nr. 196, 198; DIR, C, XIV/4, nr. 362.

⁸⁸ DIR, C, XIV/4, nr. 512.

⁸⁹ DRH, C, XI, nr. 159.

valoare juridică actele emise de persoane private, iar altele, ca de exemplu, cele ale comitatelor au avut o valoare temporară. Diferențierea s-a făcut și în funcție de pecetea utilizată: autentică sau nu⁹⁰, atârnată sau aplicată; în funcție de forma de emitere a actului: privilegiu (simplu, solemn), scrisoare deschisă sau închisă⁹¹, vechimea actului⁹² etc. A intrat, treptat, în analiza valabilității actului conținutul propriu-zis al acestuia, impunându-se o anumită formularistică și un anume stilionar, specific genului de acte, proces sesizabil în documentele analizate de noi la nivelul ultimelor decenii ale secolului al XIII-lea și prima jumătate a secolului al XIV-lea.

Inițierea și purtarea unui proces presupuneau urmarea unor etape în care actul scris își găsește locul în mod categoric. Indiferent de instanța în fața căreia se face judecata, inițiatorul participă în persoană sau prin împuternicit, de regulă bărbați (tatăl pentru copii, soție, alte rude sau persoane apropiate) sau persoane instruite în cazul unor instituții. În mod firesc, inițial împuternicirea de reprezentare a fost una orală, fără restricții legate de obiectul ei, durata etc. Inspirată din necesități, dar și din practici venite dinspre curia papală, problema împuternicirii scrise este pusă în discuție în Transilvania, în contextul procesului dintre episcopul Transilvaniei și decanatele săsești la <1309>⁹³, dar și mai târziu, la <1328-1330>⁹⁴ într-un context similar. Însemnările despre procesul din anul 1309⁹⁵, extrem de utile temei de cercetare, deoarece pentru prima dată sunt analizate valoarea juridică a unor acte, precum și puterea lor probatorie, circumscriu, printre altele, și competențele și limitele unei scrisori de împuternicire (*littere procuratorie*).

Avem în cazul acestui proces două împuterniciri pentru cele două părți implicate. Împuternicirea dată de capitlu bisericii Transilvaniei pentru arhidiaconul de Crasna indică desemnarea ca și împuternicit adevărat, legiuit și pe deplin și întru toate, în toate pricinile pornite de capitlu sau pornite de altcineva împotriva capitlului în fața legatului apostolic, pentru a da în judecată, pentru apărări, cereri, întrebări, răspunsuri, împotriviri, replici, teze, întâmpinări, cereri de amânare, prestarea oricărui fel de jurământ și legământ, neprimiri de jurământ, mărturisiri, învoieli între părți, împăcări, încheieri de compromisuri, alegeri de arbitri etc. Pe de altă parte, este împuternicirea clericilor pentru Ioan, auditor al proceselor, și pentru decanul de Câlnic. Se precizează aici că aceștia sunt împuterniciții lor în toate pricinile civile ori penale cu capitlu din Alba Iulia la curia papală, pentru: acționări, apărări, învinovățiri, dezvinovățiri, susținerea

⁹⁰ *DIR*, C, XIV/4, nr. 271.

⁹¹ *DRH*, C, XI, nr. 296.

⁹² *DIR*, C, XIV/2, nr. 451.

⁹³ *Ub.*, I, p. 239-292; *DIR*, C, XIV/1, nr. 103.

⁹⁴ *DIR*, C, XIV/2, nr. 483 (text latin și traducere)

⁹⁵ Auner Mihály, *Az erdélyi szászok oklevelei a XV. század kezdetéig*, Besztercze, 1912, p. 22-26; Kumorovitz L. Bernát, *Eskü megítélésére vonatkozó xv. századi jogi jegyzettöredék*, „Turul”, 3-4 füzet/1935, p. 102-103.

cauzei, depunerea jurământului de orice fel, prezentarea tezelor, răspunsul la tezele potrivnicilor, împăcare, învoială, tocmiri de avocați, făgăduiri de onorarii, introduceri de apel, cererea și primirea achitării etc. Potrivit datelor dintr-un formular al unei înțelegeri dintre același capitlu și decanatul bisericii din Sebeș, din anul <1328-1330>, aceste împuterniciri au pecetea capitlului emitent. Se prevedea obligativitatea ca părțile să aibă scrisorile de împuternicire menționate în învoială, iar toți preoții semnatari să posede scrisoare de împuternicire de la vreun capitlu. Cele două acte cuprind cerințe maxime referitoare la scrisorile de împuternicire.

În practica scripturistică din Transilvania acestei epoci se constată un mare decalaj față de cerințele venite din partea unui personaj cu practică la curia papală. Analiza actelor medievale din seria referitoare la Transilvania arată că până în jurul anului 1320 nu s-a practicat reprezentarea prin scrisoare de împuternicire. Din anul 1325 documentele, în mod izolat, încep să cuprindă referirea la acest aspect sub variante de reprezentare cu scrisoare de împuternicire îndestulătoare⁹⁶, din 1329 în temeiul împuternicirii⁹⁷, din 1330 cu împuternicirile convenite⁹⁸, fără a se preciza, în mod concret, cine dă această împuternicire. Potrivit actelor de epocă, din anul 1329⁹⁹ comitele secuilor, magistrul Lachk are împuternicire deplină de la rege, dar actul nu nominalizează explicit o scrisoare dată, ea se presupune doar. La 1337¹⁰⁰ documentele menționează concret faptul că ambele părți aflate în fața capitlului din Alba Iulia au prezentat scrisori de împuternicire de la voievodul Transilvaniei, întărite cu pecetea acestuia. Scrisoare de împuternicire emite și vicevoievodul Transilvaniei la 1338, tot acolo fiind precizată și scrisoarea similară a magistrului Mihail, comitele de Turda, și a celor doi juzi ai nobililor¹⁰¹. Prima scrisoare de împuternicire de la capitlul din Alba Iulia o aflăm în acte la 1340¹⁰², cauza fiind judecată în fața vicevoievodului Transilvaniei. Același vicevoievod judeca în anul 1340 o altă pricină, în care o parte era reprezentată de un personaj înfățișat cu scrisoare de împuternicire a capitlului din Nitra¹⁰³. Rezultă din cele prezentate că, pentru a intra în practica uzuală utilizarea scrisorilor de împuternicire (*littere procuratorie*) recomandate la 1309 în procesul capitlului cu comunitatea sașilor, a fost nevoie de trei decenii. În acest interval pentru spațiul Transilvaniei actuale a continuat să fie utilizată în fața tuturor instanțelor de judecată împuternicirea orală, lângă care treptat a apărut cea scrisă. Nu s-au păstrat prea multe scrisori de împuternicire pentru a putea face o comparație cu „modelul” sugerat. Un exemplu

⁹⁶ DIR, C, XIV/2, nr. 33, 98.

⁹⁷ DIR, C, XIV/2, nr. 556.

⁹⁸ DIR, C, XIV/2, nr. 600.

⁹⁹ DIR, C, XIV/2, nr. 534.

¹⁰⁰ DIR, C, XIV/3, nr. 344.

¹⁰¹ DIR, C, XIV/3, nr. 373.

¹⁰² DIR, C, XIV/3, nr. 476.

¹⁰³ DIR, C, XIV/3, nr. 485.

de scrisoare de împuternicire dată de capitlul din Alba Iulia, la 1334¹⁰⁴, arată că Elena, soția lui Toma, s-a prezentat în fața capitlului unde l-a pus și rânduit de bună voie și nesilită de nimeni pe magistrul Andrei ca împuternicit al ei drept și adevărat, cu toate că acesta nu era de față, spre a vinde pătrimea ei din moșia Ciumbud, iar ea va încuviința și va întări tot ce va decide magistrul sus pomenit. Cert este faptul că ele nu au fost atât de exacte încât să precizeze toate elementele referitoare la durata de timp acordată, de cauze, limite, competențe etc. Se mai poate constata că cei care apelează la scrisorile de împuternicire sunt persoane cu un anumit grad de educație, așa cum sunt tot mai frecvent și cei desemnați, adică procuratorii sau împuterniciții.

Analiza cu titlu exemplificativ a utilizării scrisorilor de împuternicire în faza de inițiere a procedurilor judiciare la instanțele judecătorești din spațiul actual al Transilvaniei indică un anume decalaj față de practicile similare din regat. Decalajul, în mod evident, poate fi corelat cu practicarea scrierii în societate, cu încrederea în valoarea probatorie a actului scris. Astfel, s-a ajuns ca treptat proba scrisă să înlocuiască valoarea mărturiei orale în procese, fapt de pe urma căruia a avut de câștigat activitatea scripturistică ce cunoaște în timp o multiplicare și diversificare.

¹⁰⁴ *DIR*, C, XIV/3, nr. 169.